

Сена МИХАИЛОВИЋ МИЛОШЕВИЋ*

КЊИЖЕВНИ ЛИК ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА У ЖИТИЈУ КОНСТАНТИНА ФИЛОЗОФА**

Апстракт: Жанр световне биографије који је одређујући када је у питању *Житије деспота Стефана Лазаревића* Константина Филозофа указује како на античко наслеђе, тако и на литерарне конвенције тога доба. Композиција и књижевни лик деспота Стефана потврђују ову претпоставку – контрастивном методом, у литератури најчешће упоређиваној са црно-белом техником, Константин Филозоф деспотов лик формира, с једне стране, у светлу позиције војсковође, ратника, а са друге у светлу ктиторства и просветитељског карактера. Тумачећи такве опозиције и литерарне поступке (библијска наратологија, античка традиција итд) рад ће истаћи аутентичност и значај овог дела за целокупну историју српске књижевности.

Кључне речи: деспот Стефан Лазаревић, Константин Филозоф, *Житије*, портрет, карактер, књижевни поступак

Деспот Стефан Лазаревић, просвећени владар, писац и мецена, иницијатор књижевног препорода у Србији у XV веку, аутор је једног од најбољих косовских списа *Највиш на мраморном стубу*, као и *Похвалној слова кнезу Лазару*. Деспот је родоначелник синтагме која је обележила готово одређујући део српске историје, живота и уметности. Косово постаје догађај којим се деле времена, а одредница „од Косова“ стално поетско обележје косовске теме.¹

* Истраживач приправник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, sena.mihailovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), које је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Просвета, Београд, 194

У *Жиџију* које је сачинио Константин Филозоф овај владар остварује се и као специфичан књижевни лик.² Карактеристична по форми и садржају, биографија о којој је реч по својој богатој реторици одговара стилу и изразу тога времена, познатом под називом *илеџеније словес*. Оригинални текст *Жиџија* није се сачувао; постоје преписи из XV – XVII века. Познато је да је после деспотове смрти (1427. године) српски патријарх Никон наложио Константину да напише деспотову биографију, али је писац то учинио тек после 1431, када му се сâм Стефан јавио у сну. Константин Филозоф је једини животописац (заједно са Даниловим настављачем), који саставља биографију владара који није после смрти канонизован. Отуд и ово дело, по речима Димитрија Богдановића, није писано као стандардно житије светитеља, већ је пуно историјских појединости. *Жиџије* има и мемоарски карактер, јер је писац деспотов савременик, а и сведок многих догађаја. (Уосталом, Константин на једном месту каже како је саставио летопис: „Ово, дакле, написасмо [не] као његово житије, него као летописац са свима осталим [стварима]...“³)

Ово дело је карактеристично и због саме композиције, односно стила. Имајући за узора Плутарха, Константин је на првом месту истакао деспота као витеза и ратника, а на другом као представника просвећеног друштва.

Деспот Стефан Лазаревић – државник и витез

Константин Филозоф почиње животопис о деспоту Стефану следећи традицију српских биографа. Позивајући се на ликове и догађаје из Старог и Новог завета, писац, техником врсног приповедача, прелази на овоземаљске изданке промисли Господње, тј. на Божије верно чедо – деспота Стефана.

- 2 Константин Филозоф (Константин Костенечки, како стоји у неким његовим рукописима) родио се у другој половини XIV века. У науци постоје подељена мишљења о месту његовог рођења – неки сматрају да је Бугарин, из места Костенеца (близу Софије), други, пак, тврде да на основу овог извођења није могуће утврдити његово порекло, јер у околини Прилепа постоји село Костенец. Два најзначајнија књижевна дела Константина Филозофа јесу *Сказаније о њисменех* (Повест о словима) и *Жиџије десиџиџа Сџефана Лазаревића*. Из његовог ортографско-граматичког трактата *Сказаније о њисменех* сазнаје се да је своју младост провео у Трнову и да је знања стицао код Андроника, ученика бугарског патријарха Јефимија. Бежећи од „ричуће звери“ (вероватно од принца Мусе, сина султана Бајазита I), дошао је у Србију између 1410. и 1413. године, за време владавине деспота Стефана Лазаревића. Деспот га је лепо примио; омогућава му да заврши своје образовање код српског патријарха и оформи чувену ресавску школу, поверава му важне дипломатске мисије итд.
- 3 Константин Филозоф, *Повесѝ о словима, Жиџије десиџиџа Сџефана Лазаревића*, Београд, 1989, стр. 129.

У његов лик слиле су се све хришћанске врлине: по вери сличан самом Исусу Христу, а по смирености и премудрости Соломону, успео је да попут њих изгради стабилну заједницу, државу која ће одолевати нападима бројних непријатеља. Дивили су му се и хришћани и иноверни.

После опште похвале Стефана и општег портретисања његовог лика, писац прелази на конкретне појединости, пише о месту његовог рођења и земљи која га је отхранила. Говорећи о Србији, Константин показује изврсно знање географије (необично за некога ко не потиче из ових крајева); описује рудна богатства и природне лепоте, описује оне који ту земљу обрађују (оно становништво које је због своје чистоте и богобојажљивости изнедрило Саву и Симеона) и, најзад, описује достојног владара. „Држећи се принципа да говори прво о личностима, а потом о догађајима, чији су оне творци или учесници, Константин Филозоф, после описа српске земље и њених становника, даје портрет човека чији ће живот причати, да би потом непрестано, кроз цео опис, тај портрет допуњавао и, на крају, показао га у целом његовом импресивном и импозантном расту.“⁴

Генеалогича, тј. родослов Немањића даје се да би читаоци, добивши слику прошлости, имали комплетан увид у проблеме са којима се свакодневно суочавао Стефан током своје владавине. Славећи деспотове родитеље, Константин прелази на сâм животопис. Већ у првим реченицама новог поглавља сазнаје се како писац није од рођења пратио одрастање овог владара па су, у складу с тим, подаци из најранијег периода Стефановог живота врло оскудни. Али, оно што недвосмислено истиче јесте да је свему био савршен, било да је реч о ратовањима, беседама, уметности; чак се и својом лепотом истицао изнад својих вршњака.

Деспотова владавина описана је на другачији начин; тон је живљи, са појачаном емотивношћу и дијалозима. Репрезентативна, а уједно и најдирљивија сцена јесте свакако сусрет младог Стефана са Бајазитом, када је деспот после ручка остао сам у дворани, лицем у лице са султаном. Упитан за узрок, рекао је: „Господару, уместо да ме ко оцрњује (пред) твојом моћи, сам ћу изнети сагрешење моје, које царству Твоме неки за мене беху саопштили како сам одступио од службе твојој држави и да сам друг Угрима. Расудивши опет да је ствар неумесна, сетих се васпитања, твоје моћи и заклетве и дођох. Ево, живот је мој пред Богом у твојој руци; шта хоћеш, учини.“ Бајазит је после неког времена, дивећи се Стефановој смелости и искрености, одговорио: „О, мили! шта си хтео да успеш са Угрима? Јер ја сам хтео земљу узети као своју. (...) Ко је од оних који владају а (који) приклонише

4 Милан Кашанин, *Констинтин Филозоф, Српска књижевност у средњем веку*, Београд, 1990, стр. 401.

главу (пред) Угрима постигао што у своме господству? (...) Тебе сматрам као најстаријега и вазљубљенога сина и јављам пред свима – мојима и источнима. Јер ко је код мене у таквој части као ти? Ја сам већ у старости. Зато или ћу у боју или од болести умрети. (...) Многи моји синови устаће брат на брата и сваки од њих слаће ка теби молиоце за помоћ, или само за љубав, а не непријатељство. Дочекавши ово време, одржаћеш не само своје крајеве, него (освојићеш) и друге пределе око целе своје земље, и назваћеш се велики и преславни владар. (...)”⁵

Као ниједан наш средњовековни писац, Константин Филозоф умео је да отвореним и једноставним дијалогом створи пред читаоцем драматичну слику, налик на сцену из позоришта. Цар и вазал – две непомирљиве стране спојене у једној тачки – тачки *коначности*. Свест о смрти и суочавање са њом могући је сигнал (нуклеус) човековог сазревања; Стефан Лазаревић је то спознао врло млад. Бајазитове речи представљају антиципацију будућих догађаја и пример су добре организације целине. „(...) Тиме он (Константин) више и лепше везује прве стране свог дела са странама последњим, и показује како пишући почетак мисли какав ће и крај бити, а то је у неку руку опет композиција.”⁶ Овим се, наравно, не оспорава важност савета које султан даје деспоту (формирање снажне војске и завођење апсолутистичке владавине), јер су управо они били главна обележја Стефановог управљања државом.

Наглашавајући ову сцену, писац је хтео да остави утисак веродостојног биографа и укаже на посебност деспотовог положаја. У тону Бајазитових речи нема дистанце и хладноће својствене односу владара и подређеног. Овај дијалог је **лирски интермецо** у мору ратова, пораза и освајања, а истовремено и осветљавање битних црта Стефановог карактера – неустрашив и храбар, увек се директно суочавао са проблемом. Тако је описан и сукоб са Тамерланом, тј. битка код Ангоре, када деспот, видевши да је Бајазит опкољен, три пута улази у борбу да га спаси. Његов неуспех Константин објашњава Божјом вољом и у први план истиче срчаност свог јунака.

Већи део *Житија* обухвата оно што се у литератури назива *историја бишака и краљева*. Можда је то било средство којим се писац служио у грађењу Стефановог лика, као што је вероватно да је то чинио у службу идеализације. Тако деспот својом десницом разгони и по хиљаду Турака и растерује хусите само гласом о предстојећем доласку; попут одличног стратега, у критичним тренуцима зна како да подели војску и како треба прићи непријатељима. С друге стране, склапа савезе у правом тренутку, не желећи непријатељство са надмоћнијима.

5 Константин Филозоф, *Нав. дело*, стр. 89.

6 П. Поповић, *Нав. дело*.

То је, у ствари, друга битна црта његовог карактера – дипломатија, којом је он придобијао симпатије околних владара. Ово се најбоље уочава на појединачним примерима из *Житија*: у Цариграду га цар Јован овенчава деспотским достојанством због његових „храбрих дела и добротрадалних подвига“; да не би дошло до проливања братске крви и нарушавања унутрашњег мира у држави, у једном моменту Вуку даје на управљање област. Када принц Муса затражи њихову подршку под велом побожности и дарезљивости, Стефан, мудар и проницљив, шаље војводу Влатка да испита ситуацију.

У неколико наврата Константин велича деспота као одличног војсковођу и великог човека, који својом чврстом мишицом добија битке, води кроз ватру и воду до мира, а изнад свега и пре свега, својим молитвама и милосрдјем обасјава околност. Њему сви кличу и поздрављају га уз звуке трубе (аналогично са Христовим уласком у Јерусалим), он светли попут месеца међу звездама, његово лице и очи зраче неописивом топлином... Служећи се оваквим визуелним ефектима, биограф жели и да укаже на веродостојност података и да још више дочара Стефанову величину.

Просвећеност и милосрдје

Константин се, како је на почетку већ поменуто, није задржавао само на опису витешких особина деспотове личности. Посебну пажњу поклања и његовом образовању, ктиторству и побожности, свему ономе што је остало као залог и завет будућим генерацијама како да следе овог владара.

Храбро се суочивши са незакоњем и безвлашћем, попут муње уређује земљу, укида бешчашће, поставља начело правде и побожности у правосудју⁷, тако да „правда цвета и доноси плод“. По Бајазитовом савету, оне који су све изгубили (због невере или лошег служења) није кажњавао, већ их „постављаше на прво достојанство и поштовање па макар да су били у бедним приликама – да се ништи не лише места отачаскога (...). Јер према судбинама божаственим говораше о онима који су сагрешили – да не треба да буду двапут кажњени.“⁸

Иако успоставља одређену државну и друштвену хијерархију (нико се није могао удостојити да сагледа његове очи), Стефан се не одаје пићу и блудном животу, већ живи часно, следивши Божја и Христова начела. Њему није страна да сâм, без икакве заштите и по мраку, прилази сиротињи дарујући милостињу; несребично помаже манастире и монахе поклањајући им

7 Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, приредио Ђорђе Трифуновић, Београд, 1979, стр. 63.

8 Константин Филозоф, *Нав. дело*, стр. 99.

најскупоценије дарове. Све ове појединачне сусрете и догађаје Константин Филозоф осликава прецизно и до детаља, попут јеванђелиста, којима је био циљ да народу приближе делатност Христову. Ни њему (Константину) ова „техника“ није била страна.

Ако се мало боље осмотре чињенице и начин пишчевог излагања, уочавају се извесне правилности – попут сликара који на платно наизменично ставља црну и белу боју, тако је и ово *Житије* састављено из низа контрастних односа: рат – мир, тј. победа – пораз, рушење – грађење, самосталност – вазалство, па аналошки можемо извести још једну опозицију: деспот пред народом – Стефан у цркви.

На том светом месту, у храму Господњем, човек се осећа најближи Богу и најзаштићенији, али и најрањивији истовремено, јер се суочава са самим собом. Пред народом неустрашив и храбар, а пред Богом грешан и недостојан, Стефан допушта да га емоције преплаве: на Велики четвртак, у току богослужења, оне кулминирају; деспот почиње да рида и да се каје због грехова (присећа се кривице коју је починио сребреничким рударима). У оваквим тананим запажањима Константина Филозофа открива се Стефанова осећајна, искрено побожна и људска природа.⁹

Од тог тренутка, како бележи биограф, он постаје дарежљивији према убогим, гради цркве, даје привилегије грађанима, а 1407. године почиње да зида „молчалницу“ – своју задужбину, Манасију.

О Стефановом градитељству и визији којом је оставио за собом све своје претходнике читамо у деловима посвећеним Београду, на који писац обраћа посебну пажњу. Стварајући пред очима идеалну слику града, читаоци стичу утисак о постојању раја Божјег на земљи, чији је творац управо благочестиви деспот. Говорећи о седмоврхом граду, Константин га упоређује са Јерусалимом, односно Сионом: „(...) од свију околних земаља непрестано из дана у дан почеше долазити (становници) и убрзо се тај град веома густо насели. Али уколико већи биваше, утолико се дугоруки (тј. деспот) не насићиваше. Њима још и од својих земаља преписа, сабра и насели (га), као Јеремија некад у Јерусалим.“¹⁰

Све ово је одлика Стефановог образовања и просвећености. Он је, ако се тако може рећи, носилац модерне мисли и савршен познавалац уметности, реторике и обичаја.

Иако у први план ставља деспотово истицање у ратовању и руковођењу државом, Константин Филозоф никако не занемарује ни овај други аспект – просвећеност и побожност. То су, уосталом, два пола једне егзистенције, неопходна за успостављање равнотеже и хармоније у грађењу једног таквог лика какав је Константинов деспот Стефан.

9 Деспот Стефан Лазаревић, *Нав. дело*, стр. 126.

10 Константин Филозоф, *Нав. дело*, стр. 102.

Закључак

Велико је питање, као што је и велика загонетка следеће: шта чини лик деспота Стефана толико особеним и значајним, што је и до данашњег дана битна тема како критичара, теоретичара и нарочито историчара књижевно-сти, тако и многих стваралаца?

Да би се ова велика актуелност могла одгонетнути, потребна су више-струка истраживања која би осветлила лик и дело овог светлећег деспота без канонске круне светитеља. Константин Филозоф је онај који је највише учи-нио да се не само потврди такав средњовековни витез и песник, већ је, на неки начин, творац овог необичног књижевног лика, деспота и државника после највећег слома српске државе и српског народа.

Аутентичност која краси *Жииџије деспоџа Сџефана Лазаревића* Кон-стантина Филозофа јесте једна од највећих вредности писца и главног јуна-ка, ако се има у виду потпуна блискост и пријатељство између ове двојице која су обележила прву половину XV века. Иако најпре историчар, ово дело Константин није писао сувопарно, са чињеницама које би основну естетику једног књижевног дела поклошиле, већ је историчност и веродостојна хро-ничност дала самом делу, а и лику деспота Стефана динамику и „кретање“. Милан Кашанин пише о том *широком љрођраму* Константиновог *Жииџија*, самим тим о ширини самог деспота Стефана, о надахнутом знању из мно-гих области: историје, политике, економије, привреде и пољопривреде, ру-дарства, етнологије и антропологије, ратовања и суђења, као што значајан допринос оставља и оно што је духовна личност деспотова – од језика до правог песништва. Чини се понекад да све што је Стефан почињао или завр-шавао, радио је као изузетан уметник – песник или сликар, али са значајним талентом, са Божијим даром.

Та динамика вредности, као нијансирање портрета, не завршава се у току неког подвига деспотовог, већ се допуњује новом импресивношћу из дана у дан, из поглавља у поглавље. Топлина тога духовног „раста“ („верти-калног узрастања“, како би рекао Јован Мајендорф), извире из сваке речи Константинове. И, не би се могло рећи да је лик у *Жииџију* идеализован, или да је то субјективни став аутора, као неког ко је тиме правдао гостоприм-ство на двору и у самој држави. Тумачи овог списа често се слажу да је он писац са црно – белом стилском оријентацијом; Срби су исувише позитив-ни (нарочито деспот), остали (Турци, најпре) дати са мало снаге и људско-сти. То се може узети половично, имајући у виду општеприхваћен створен став према деспоту у целој тадашњој Србији.

По повратку са једне од многобројних мисија, Константин бележи овакав деспотов пријем: „Кнез Стефан опет оде у своје отачаство и дође својој кући чашћу украшен, не само од овога (цара) него и од свију његових великаша,

и кроз целу државу његову и од свију народа које Исмаиљани бацише под своје ноге; (био је) диван и почастован љубављу од свију њихових, а сви хришћани су из дубине срца молитве узашиљали, што Господ узвиси рог изабраника свога.¹¹

Називајући га „благочестивим“ господаром, Константин наговештава топло и племенито обличје Стефановог лика, чија љубав краси хришћанску, тј. православну припадност, као што је то правоверје и љубав најјача његова врлина којом је „освајао“ како пријатеље, тако и непријатеље. Одатле потиче његова правичност, храброст и милосрђе, одатле потиче његов свевремени лик.

Константин завршава *Жиџије* управо дајући највише што човека попут деспота Стефана краси: да је био неки нови Давид, најкроткији; гостољубив као вођа (Аврам), по лепоти други (Јосиф), „место пшенице злато даваше“; ратник у победоносним борбама попут Самсона, најбољи узор. Био је други Јов, „богат у давању, точећи свима без зависти“¹²; познат роду по загонетности својих очију, која је слична сунцу и сунчаној светлости. Стефан је *лава светлоизабранима*. Његова смрт је описана као цвет који рано прецвета и отпадне. Константин тражи од Београда да оплакује губитак Стефана као своју потамнелост.

Потврда ове вредности и узајамне љубави јесте и ридање целог српског рода због преране Стефанове смрти.

А потврда вредности самог *Жиџија* јесте трајање кроз векове, као и живо интересовање за Константина Филозофа, писца и научника који је као ретко ко умео да слуша и да поучи.

Литература

- Дачић 1976: Душан М. Дачић, *Историја књижевности, Сџара и дубровачка књижевност*, Свети архијерејски синод СПЦ, Београд
- Деретић 2004: Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Просвета, Београд
- Кашанин 1990: М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Просвета, Београд
- Лазаревић 1979: Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, СКЗ, Београд
- Маринковић 2007: Р. Маринковић, *Светлородна јосиода српска*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд
- Трифунковић 1972: Ђ. Трифунковић, *Сџара књижевности*, Нолит, Београд
- Филозоф 1989: Константин Филозоф, *Повести о словима, Жиџије десиоша Сџефана Лазаревића*, Просвета / Српска књижевна задруга, Београд

11 Константин Филозоф, *нав. дело*, стр. 90.

12 *Константинов Филозоф*, *Нав. дело*, стр. 130.

Sena MIHAILOVIĆ MILOŠEVIĆ

LITERARY CHARACTER OF THE DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ IN THE LIVES OF CONSTANTINE PHILOSOPHER

Summary

Lives of the Despot Stefan Lazarević of Constantine Philosopher is, as the author says, the first example of secular biography in the old Serbian literature. By aspiring after the preciseness of historians, and with stylistic tradition of medieval biographers, Constantine's work represents a final stage in the development of our old biographies from hagiographies toward the history. The author puts in the central plan the personality of despot Stefan with all its contrasts, wisdom and charity, patronage and enlightenment, and cruelty and firmness in the struggle were emphasized.

The writer revives his telling by the plenty of personalities and events, especially chosen episodes, and background of historic events. Thus, his sense for the detail is being expressed, and the figure of despot Stefan, ideal ruler, remains the characteristic literary character of medieval literature.

Key words: despot Stefan Lazarević, Constantine Philosopher, *Lives*, portrait, character, literary proceeding.